

Determinizm i nieświadoma wola a podmiotowość

Romana Kadzikowska-Wrzosek

Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej, Wydział Zamiejscowy w Sopocie

Niniejszy artykuł jest próbą kontynuacji dyskusji nad problematyką podmiotu we współczesnej psychologii, zapoczątkowanej przez Joannę Trzópek. Ustosunkowuję się w nim do stanowiska Autorki na temat relacji między determinizmem a wolną wolą jako atrybutem podmiotu. Staram się wykazać, iż na gruncie psychologii uzasadniona jest definicja wolnej woli wywodząca się z tradycji filozoficznej, zwanej kompatybilizmem. Podejmuję również temat podmiotowości w kontekście świadomego sprawstwa. Omawiam wyniki badań wskazujące mechanizm, dzięki któremu dążenie do celów może odbywać się przy udziale procesów nieświadomych. W podsumowaniu proponuję przejście od oceny, czy udział procesów nieświadomych w kontroli działania przeczy podmiotowości, do wyjaśnienia mechanizmu, dzięki któremu procesy nieświadome i świadome wywierają podobny wpływ na działanie.

Słowa kluczowe: podmiot, determinizm, kompatybilizm, poznanie społeczne, kontrola działania, procesy nieświadome

Psycholodzy od pewnego czasu prowadzą ożywioną dyskusję na temat wolnej woli. Sprowokowały ją wyniki badań oraz formułowane na ich podstawie konkluzje, które wydają się zaprzeczać obecnej w ramach *social cognition* podmiotowej koncepcji człowieka (Kofta, 2005; Kofta, Weary i Sędek, 1998; Kossowska, Doliński i Chmiel, 2009). Są to, po pierwsze, badania, które wskazują na główne czynniki determinujące funkcjonowanie człowieka – jak na przykład badania na gruncie genetyki zachowania, psychologii ewolucyjnej czy neuronauki. Po drugie, prowadzone przez psychologów poznawczych oraz społecznych, na ogół w tzw. paradygmacie poprzedzania, eksperymenty dowodzące udziału procesów nieświadomych w procesie regulacji działania. Rezultaty tych badań są przez niektórych badaczy interpretowane z jednej strony jako wsparcie idei determinizmu, z drugiej jako dowód ograniczonego wpływu świadomości na funkcjonowanie człowieka. Tym samym głoszone przez zwolenników tzw. twardego determinizmu stanowisko, zgodnie z którym wolna wola nie istnieje, według niektórych znajduje swoje empiryczne potwierdzenie w badaniach prowadzonych przez psychologów. Joanna Trzópek w artykule „Czy w psychologii społecznej jest miejsce na

kategorię podmiotowości?” włącza się w tę dyskusję, zadając pytanie, czy obowiązująca w ramach *social cognition* koncepcja człowieka – aktywnego podmiotu – jest obecna wyłącznie w deklarowanych ogólnych założeniach tego podejścia, jednocześnie pozostając w sprzeczności z wynikami badań prowadzonych przez psychologów społecznych. Autorka podkreśla, iż poruszane przez nią kwestie mają charakter metateoretyczny i stąd zaprezentowana w artykule analiza uwzględnia nie tylko perspektywę badań psychologicznych, ale również filozofię i neuronaukę. Trzópek w ramach tej szerokiej perspektywy przeprowadza rozważania dotyczące dwóch atrybutów podmiotowości: woli i samowiedzy. Koncentrują się one zasadniczo na kwestiach determinizmu oraz roli świadomości.

Podmiotowość a determinizm

Psycholodzy tacy jak Bargh (2008) czy Wegner (2003, 2004, 2008), podobnie jak zwolennicy tzw. twardego determinizmu na gruncie filozofii, odrzucają tezę o wolnej woli. Szczególnego zaakcentowania z uwagi na rozważaną kwestię podmiotowości wymaga fakt, iż nie chodzi tu o tzw. wolność przypadku, ale o wolę motywowaną, czy też wolę podmiotową. Jeśli jest tak, jak pisze Trzópek, że „różnorodne (wewnętrzne i zewnętrzne) przyczyny determinują zachowanie w sposób pełny i na gruncie tych przyczyn dane działanie nie mogłoby być inne. Nie mogłoby

Romana Kadzikowska-Wrzosek, Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej, Wydział Zamiejscowy w Sopocie, ul. Piastowska 141, 80–358 Gdańsk, e-mail: rkadzikowska-wrzosek@swps.edu.pl

– nawet gdyby dana osoba tego chciała” (Trzópek, s. 117), podważa to istnienie ważnych atrybutów podmiotowości związanych z wolnością wyboru. Co więcej, w dalszej części artykułu Autorka podkreśla, że niemożliwa jest obrona podmiotu „z punktu widzenia znaczenia procesów kontrolowanych, refleksyjnych, świadomych czy celowych”, bowiem „realnym problemem nie jest to, że świadomość nie ma mocy regulacyjnych (bo ma, i to zapewne duże), lecz to, że świadome treści (w tym intencje, wybory czy decyzje) same są zdeterminowane i mają swoje przyczyny” (Trzópek, s. 131). Tym samym to determinizm wydaje się, zdaniem Trzópek, stanowić podstawowe zagrożenie dla podmiotowości.

Wbrew temu, co napisano na początku, iż w ostatnim czasie psycholodzy żywo dyskutują na temat wolnej woli, to sam temat woli na ogół jednak nie zajmuje psychologów prowadzących badania. Co więcej, jak podają Roediger, Goode i Zaromb (2008) w wydanej przez APA (*American Psychological Association*) we współpracy z wydawnictwem Uniwersytetu w Oxfordzie, ośmiotomowej *Encyklopedii Psychologicznej*, wśród ogromnej liczby haseł nie pojawia się hasło „wolna wola”, nie ma też żadnej wzmianki o wolnej woli w kontekście wszystkich prezentowanych w ośmiu tomach terminów psychologicznych. Autorzy, komentując ten fakt, stwierdzają, że psycholodzy pozostawiają problem wolnej woli filozofom, a psycholog eksperymentalny może pomyśleć o wolnej woli, tylko gdy jego eksperyment kompletnie się nie powiedzie. Gdy badani zachowują się zupełnie niezgodnie z przewidywaniami sformułowanymi na podstawie danej teorii, skonfundowani psycholodzy mogą zacząć wierzyć w wolną wolę (Roediger i in., 2008). Chociaż na ogół pamiętają o probabilistycznym charakterze prawidłowości wykazywanych w badaniach psychologicznych, jednak nie wolna wola badanych, lecz inne niekontrolowane zmienne przychodzą do głowy badaczom jako czynniki odpowiedzialne za niepowodzenie (Miller, 1986). Oprócz tego psycholodzy, o ile w ogóle zajmują się wolną wolą, o tyle robią to w kontekście przekonań, jakie ma jednostka na ten temat. Podkreśla się między innymi, że przekonanie o wolnej woli jest indukowane przez dany kontekst kulturowy, należy zatem spodziewać się spowodowanych przez różnice w owym kontekście odmiennych poglądów na wolną wolę u ludzi z różnych kręgów kulturowych. Takie stanowisko przyjmował między innymi Skinner, uznając, że przekonanie o wolnej woli jest efektem procesu warunkowania przebiegającego w pewnym kontekście kulturowym. Jednocześnie zdaniem tego zwolennika sytuacjonizmu taka perspektywa na wolną wolę jest dysfunkcyjna, bardziej adaptacyjna wydaje się bowiem perspektywa deterministyczna. Odrzucenie nienaukowej

koncepcji autonomicznego człowieka i akceptacja determinizmu prowadzi do optymistycznego poglądu, iż poprawa zachowania wiąże się ze zmianą raczej w środowisku niż ze zmianami w ludzkim organizmie (za: Rakos, Laurene, Skali i Slane, 2008). Dzisiejsze badania psychologów na temat wpływu przekonań jednostki dotyczących wolnej woli na jej funkcjonowanie wydają się przeczyć takiemu stanowisku Skinnera. Według Dweck i Moldena (2008) sposób poznawczego konstruowania siebie i świata, który sprzyja percepcji wyboru i możliwości intencjonalnego działania, ma korzystny wpływ na różne aspekty funkcjonowania jednostki. Vohs i Schooler (2008) oraz Baumeister ze współpracownikami (Baumeister, Masicampo i DeWall, 2009) wykazali z kolei, że wiara w wolną wolę jest korzystna z perspektywy społecznej. Brak takiej wiary sprawia, że ludzie są bardziej skłonni do oszukiwania i zachowań agresywnych.

Ludzkie zachowania są niezwykle złożone, podobnie jak ich determinanty. Do istotnych czynników determinujących zachowanie zaliczamy dzisiaj geny, wpływy kulturowe, środowiskowe, których oddziaływanie na rozwijający się organizm ma miejsce już w okresie prenatalnym za pośrednictwem np. sposobu odżywiania się matki czy też bardziej ogólnie – trybu jej życia. Kultura i społeczeństwo, w jakim wznosimy, określają nasz język i sposób zachowania. Kształtują nas rodzice, tradycja religijna, rówieśnicy, nauczyciele, a także książki, które czytamy, i filmy, które oglądamy. Zachowanie w danych warunkach zależy w różnym stopniu od tych czynników kształtujących naszą osobowość, aktualnego stanu naszego umysłu, jak i bieżących warunków sytuacyjnych.

Wiedza na temat różnorodnych determinant zachowania uświadamia również złożone interakcje między nimi i skłania tym samym do wielkiej ostrożności w dokonywaniu wszelkich generalizacji. Na przykład nawet wysoki poziom dziedziczenia danej cechy nie oznacza, że przestaje ona być modyfikowalna przez środowisko. Jednostronna interpretacja i przedwczesne formułowanie ostatecznych konkluzji najczęściej nie tylko okazują się błędne, ale mogą również być szkodliwe. Warto tu wskazać na książkę Harris (1998) *Geny czy wychowanie. Co wyrosnie z naszych dzieci i dlaczego?*, która ukazała się po raz pierwszy w USA w 1998 roku, wydana również w Polsce, była reklamowana jako głosząca „rewolucyjne tezy we współczesnej psychologii”. Harris nie tylko znacznie mocniej niż czynią to przedstawiciele genetyki zachowania podkreśliła rolę czynników genetycznych, ale, co więcej, wskazała, że nie wyłącznie rodzice kształtują swoje dzieci – większą rolę odgrywają rówieśnicy. Te twierdzenia spotkały się ze zdecydowaną odpowiedzią tak psychologów rozwojowych, jak i badaczy zajmujących

się genetyką zachowania. Jednocześnie dzięki swojej kontrowersyjności główne tezy autorki zostały szybko spopularyzowane i były dyskutowane szeroko w amerykańskiej prasie (Plomin, DeFries, McClearn i McGuffin, 2001).

W formułowaniu wniosków na temat interakcji czynników genetycznych i środowiskowych czy też interpretowaniu osiągnięć neuronauki bardziej wskazana wydaje się ostrożność i przyjęcie perspektywy poznawczej, którą sugeruje Zuckermann: „Nie dziedziczymy cech osobowości ani nawet mechanizmów zachowania jako takich. Dziedziczymy natomiast chemiczne matryce, które produkują i regulują białka zaangażowane w budowę struktur układu nerwowego oraz regulujących je neuroprzekazników, enzymów i hormonów (...). Jak owe różnice zawarte w cechach natury biologicznej kształtują nasze życiowe wybory z bogatej oferty, jaką daje środowisko? (...). Odpowiedzi mogą udzielić jedynie interdyscyplinarne, rozwojowe i porównawcze badania psychobiologiczne” (Zuckermann, 2003, s. 83). Warto jednocześnie podkreślić, że psycholodzy powinni zawsze starać się wy dobyć z refleksji przyrodniczej refleksję humanistyczną (Brzeziński, 2007).

Jeżeli zatem coraz bogatsza wiedza z różnych dziedzin psychologii wzbogaca nieustannie nasz sposób rozumienia determinant zachowania, czy można w ogóle rozważać zdolność człowieka do tworzenia siebie i kształtowania własnego życia *ex nihilo*? Trzeba w tym miejscu zadać pytanie: czy na gruncie psychologii ma sens definicja wolnej woli całkowicie wykluczająca determinizm? Czy psychologia jako nauka empiryczna mogłaby istnieć, gdyby całkowicie wykluczyć determinizm? Czy może zamiast takiego sposobu ujmowania wolnej woli, właściwszy jest jednak wywodzący się z tradycji filozoficznej określanej mianem kompatybilizmu pogląd na wolną wolę łączący elementy determinizmu i wolności? Kompatybilizm, określany mianem „miękkiego determinizmu”, sugeruje, iż determinizm nie wyklucza wolności woli, ponieważ możemy mówić o dwóch rodzajach przyczyn: przyczynach o charakterze przymusu („zniewalających”) i pozostałych („niezniewalających”). Wyłącznie działanie „przyczyn zniewalających” wyklucza wolną wolę, wówczas człowiek działa bowiem pod wpływem presji, przymusu zewnętrznego bądź wewnętrznego. Badania Stillmana i grupy jego współpracowników pokazują, że również potoczne przekonania wiążą wolną wolę z działaniem będącym wyrazem umiejętności przezwyciężenia presji, przymusu, czy to spowodowanego wewnętrznymi impulsami, czy też okolicznościami zewnętrznymi (Stillman i in., 2010). Psycholodzy bardziej niż w kwestii tego, „czy podmiot mógł postąpić inaczej niż postąpił”, mogą się wypowiadać w kwestii

tęego, „czy podmiot nie działał w warunkach przymusu” (Kadzikowska-Wrzošek, 2010; Załuski, 2010). Pewna grupa psychologów, do której należą między innymi Bandura (2008), Baumeister (2008), Baer (2008), Myers (2008), Vohs i Schooler (2008), podziela dzisiaj pogląd na wolną wolę głoszony przez zwolenników kompatybilizmu. Takie podejście do wolnej woli uznaje, że wpływ podmiotu jest częścią czynników determinujących możliwości adaptacji i rozwój. Tak na przykład według Bandury zgodnie z ideą tzw. wzajemnego determinizmu ludzie dzięki zdolnościom do wizualizacji przyszłości, formułowania intencji, autorefleksji oraz samoregulacji mają możliwość zyskania wpływu na ostateczny rezultat, czyli kształt własnego życia czy też własnej osobowości (por. Kadzikowska-Wrzošek, 2010). Co więcej, psycholodzy podzielający poglądy kompatybilistów uznają, że tak jak determinizm jest niezbędny do tego, aby istniała empiryczna psychologia, tak jest też niezbędny dla zaistnienia wolnej woli czy uzyskania realnego wpływu na własne życie. Dokonywanie wyborów, podejmowanie decyzji wymaga wiedzy na temat możliwych konsekwencji określonych działań, a także rozeznania we własnych możliwościach, preferencjach i potrzebach. Czy fakt, że „to, kim jestem w danym momencie, skłania mnie do działania w określony sposób, wyklucza działanie wolnej woli?” – pyta Baer (2008, s. 308). Szczęólnego wsparcia empirycznego dla koncepcji wolnej woli jako wolności od przymusu dostarczają badania prowadzone na gruncie teorii autodeterminacji (*Self Determination Theory*) Ryana i Deci’ego (2000). Ryan i Deci działanie w warunkach swoistego przymusu o charakterze zewnętrznym (zewnętrzna kontrola) bądź o charakterze wewnętrznym (introjekcja) określają mianem samokontroli. Ten rodzaj kontroli autorzy przeciwstawiają kontroli autonomicznej, która odbywa się w oparciu o standardy identyfikowane z Ja, kiedy jednostka rozumie sens i znaczenie danego standardu bądź zintegrowane z Ja, kiedy realizacja danego standardu stanowi dla niej źródło satysfakcjonujących przeżyć. Autonomiczną kontrolę działania, gdy standardy działania pozostają w zgodzie z potrzebami i systemem wartości jednostki, Ryan i Deci określają mianem samoregulacji. Samokontrola to inaczej kontrola działania w warunkach presji i przymusu, samoregulacja natomiast to kontrola działania oparta na zaangażowaniu, rozumieniu wartości i znaczeniu danego standardu. Autonomiczna regulacja nie wiąże się z realizacją działań wyrażających wyłącznie zainteresowania jednostki czy jej swobodny wybór, w żaden sposób nieprovokowany przez wymagania sytuacji. Ten rodzaj regulacji dotyczy też dobrowolnego wypełniania obowiązków, radzenia sobie z pokusami i własnymi słabościami. Badania autorów przekonują na

przykład, że kontekst wspierający autonomiczną regulację sprzyja zaangażowaniu w terapeutyczne oddziaływania ukierunkowane na zmianę zachowania, np. zerwanie z nałogiem palenia, zmniejszenie wagi ciała. Poprawia także współpracę między lekarzem a pacjentem, skłaniając pacjentów do systematycznego wypełniania zaleceń lekarskich, takich jak pomiar glukozy czy przyjmowanie leków (Ryan i Deci, 2004). Ogólnie wyniki licznych badań potwierdzają, że samoregulacja jako regulacja autonomiczna w przeciwieństwie do samokontroli wiąże się z większą wytrzymałością w działaniu, większymi osiągnięciami, większym poczuciem odpowiedzialności za uzyskane rezultaty, a dodatkowo także z twórczością. Jednocześnie Ryan i Deci z zespołem przekonują, że regulacja autonomiczna nie wyczerpuje zasobów energii, ale sprzyja witalności i pozytywnym doświadczeniom w trakcie działania (Nix, Ryan, Manly i Deci, 1999; Ryan i Deci, 2006, 2008).

Dla większości filozofów problem wolnej woli dotyczy tego, czy wolna wola jest możliwa do pogodzenia z metafizyczną tezą o determinizmie. Reprezentujący odmienne poglądy na ten temat kompatybiści i inkompatybiści zgadzają się jednak co do tego, że mamy możliwość działania zgodnie z będącymi wynikiem świadomej delibracji postanowieniami czy pragnieniami. Wegner, który dowodzi, że świadomość nie ma mocy regulacyjnych – świadome doświadczenie wolnej woli jest wytworem systemu umysłu różnego od systemu, który tworzy działanie, a tym samym świadome doświadczenie woli jest tylko iluzją – wprowadza do dyskusji o podmiotowości dodatkowe wątki, nowe z perspektywy tradycyjnych poglądów na determinizm i wolność woli (Nahmias, 2002).

Podmiot a nieświadomość

Trzópek w swoim artykule, analizując potoczne i filozoficzne znaczenie kategorii „podmiot” i „podmiotowość”, podkreśla, że „w naszym przeżyciu owo Ja jest jednoznacznie utożsamiane po prostu ze świadomym Ja, a podmiotowość ze świadomym sprawstwem” (Trzópek, s. 116). Jednocześnie za wyraz pewnej bezradności badaczki Autorka uznaje w dalszej części artykułu próby „obrony podmiotowości upatrywane w funkcjonowaniu automatycznym”, co skłania ją to do zwrócenia uwagi na „problem konieczności określenia, czym kategoria podmiotowości ma być na gruncie psychologicznym i co stanowić ma jej wyznaczniki” (Trzópek, s. 134).

Potoczne definicje takich pojęć, jak kontrola, wola, intencja czy cel łączą je ze świadomym wyborem. Fakt, iż cele i motywy mogą być wzbudzone, a następnie regulowane bez udziału świadomości wydaje się przeczyć naszemu ugruntowanemu w codziennym doświadczeniu

sposobowi rozumienia takich pojęć, jak intencjonalność i wola. Należy stąd wnosić, iż powszechne posługiwanie się terminami związanymi z podmiotowością implikuje udział świadomości (Moskowitz, Li i Kirk, 2004). Jednocześnie uznaje się, że badania psychologiczne już dawno temu dostarczyły dowodów na możliwość nieświadomej regulacji działania ukierunkowanego na realizację celu. Przykładem jest tzw. efekt Zeigarnik, który demonstruje, jak system poznawczy pozostaje zaangażowany w proces realizacji celu, niezależnie od tego, iż na poziomie świadomym proces ten został przerwany. Podobnie doświadczenie wglądu wiąże się z ukrytym (*implicit*), nieświadomym procesem ukierunkowanym na realizację celu – znalezienie rozwiązania. Prace Tolmana, Hulla, Acha czy też rozważania Jamesa dają podstawy rozumienia mechanizmu, na mocy którego bieżący kontekst sytuacyjny może wzbudzać nieświadome dążenie do celu (por. Kossowska i in., 2009; Moskowitz i in., 2004). Zdaniem Moskowitza i współpracowników istnieją trzy źródła teoretyczne, które mogą uzasadniać koncepcję nieświadomej regulacji, a nawet „ukrytej woli” (*implicit volition*) (Moskowitz i in., 2004). Po pierwsze, cele stanowią struktury wiedzy i są przechowywane w pamięci w formie reprezentacji poznawczych, którymi zawiadują procesy i mechanizmy odpowiedzialne również za inne struktury wiedzy. Mogą zatem być aktywizowane przez sygnały płynące z otoczenia bez udziału świadomości. Po drugie, określenie warunków realizacji celu, czyli dokonanie implementacji intencji, powoduje, że tworzy się swoista asocjacja między danym celem a określonym kontekstem sytuacyjnym (Gollwitzer, 1996; Gollwitzer, Fujita i Oettingen, 2004). Pojawienie się warunków niezbędnych dla realizacji celu może automatycznie wyzwalać działanie (por. Kadzikowska-Wrzošek, 2011). Po trzecie, różne koncepcje opisujące, w jaki sposób standardy regulują działanie (por. Carver, 2004; Higgins, 1989) zakładają, że negatywna rozbieżność między standardem a bieżącą sytuacją jest subiektywnie doświadczana jako stan awersyjny. Jednocześnie modele te pozostawiają otwartą kwestię, czy owa rozbieżność musi być reprezentowana w świadomości. W oparciu o proponowany przez Moskowitza i współpracowników model teoretyczny możliwa jest analiza „ukrytej woli” przy uwzględnieniu różnych perspektyw. Autorzy wskazują, że na przykład obecność określonych sygnałów w otoczeniu może przyczyniać się do aktywizacji celu. Może też mieć miejsce sytuacja, w której wcześniej wybrany cel świadomie zwiększa łatwość dostrzegania okoliczności sprzyjających jego realizacji i w sytuacji dostrzeżenia takich okoliczności dochodzi do automatycznego wyzwolenia działania. Cel może też zostać zaktywizowany przez

wykrycie (zarówno jawne, jak i ukryte) rozbieżności między pożądanym celem i stanem bieżącym, i w ten sposób wzbudzić procesy regulacji ukierunkowane na zredukowanie tych rozbieżności. Model teoretyczny proponowany przez Moskowitza i jego współpracowników pozwala spojrzeć na procesy nieświadomej regulacji celu jako na procesy, które poprzedzają wcześniejsza świadoma refleksja i podmiotowy wybór.

Spójne z modelem Moskowitza są rozważania i wyniki badań przedstawione przez Baumeistera, Masicampo i Vohsa w obszernym artykule pod tytułem „Czy świadome myśli powodują zachowanie?” (*Do conscious thoughts cause a behavior?*). Autorzy zauważają, że we współczesnej psychologii „świadomość ma niewielu przyjaciół” i dokonują przeglądu badań, w których wykorzystywano manipulację jawnymi, świadomymi informacjami, a następnie mierzono różne zmiany w zachowaniu. Tematem tych badań były między innymi symulacje umysłowe, myślenie kontryfakcyjne, planowanie, autoafirmacja, przewyciężanie reakcji automatycznych. Rezultaty zaprezentowanych badań potwierdzają wpływ świadomości na działanie. Baumeister, Masicampo i Vohs stwierdzają, że świadomość wywiera „istotny, rozległy, wielowymiarowy oraz empirycznie potwierdzony silny wpływ” (Baumeister i in., 2011, s. 351) na działanie. Aktywność intencjonalna poprzedza wcześniejszy świadomy namysł, działanie zgodne z obowiązującymi normami społeczno-kulturowymi również wymaga udziału świadomości, świadome monitorowanie zachowania okazuje się niezbędne w sytuacji, gdy ludzie muszą poradzić sobie z konkurencyjnymi celami oraz impulsywnym zachowaniem po to, aby móc konsekwentnie zmierzać w kierunku realizacji celu. Jednocześnie autorzy wskazują, że świadome przyczyny działania w codziennej aktywności mają najczęściej charakter pośredni, odroczone i ich wpływ na zachowanie wiąże się także z udziałem procesów nieświadomych. W konkluzji badacze stwierdzają, że najprawdopodobniej każde działanie łączy współdziałanie procesów świadomych i nieświadomych (Baumeister i in., 2011).

Konkluzję tę wspierają również rozważania Custersa i Aartsa na temat nieświadomej woli (*unconscious will*) i mechanizmu, który pozwala na dążenie do celów bez udziału świadomości. W artykule autorzy podsumowują własne i innych badaczy wyniki eksperymentów wskazujących na udział procesów nieświadomych w procesie kontroli działania, i stwierdzają, iż rezultaty te nie dają jak na razie podstaw do uznania, iż udział świadomości w aktywności intencjonalnej jest znikomy, albo wręcz że świadomość nie ma mocy regulacyjnych (Custers i Aarts, 2010).

W świetle zaprezentowanych rozważań nieprawdziwe wydają się założenia przyjmujące, że podstawowym atrybutem zachowania kierowanego przez wolną wolę jest świadomy charakter regulacji (Neckar, 2008). Podmiotowość wyraża się w dokonaniu wyboru celu, natomiast działanie ukierunkowane na jego realizację może odbywać się bez udziału świadomości (Kolańczyk, 2009). Badania prowadzone w paradygmacie poprzedzania dostarczają dowodów na to, iż działanie jednostki ukierunkowane na realizację celu może zostać wzbudzone przez określony kontekst sytuacyjny, poza świadomością jednostki. Dążenie do celu podlega wpływom procesów nieświadomych i jest kontrolowane przez czynniki sytuacyjne, które zostały skojarzone z celami w wyniku uprzednich doświadczeń związanych z dążeniem do tych celów, a także na podstawie społecznych norm czy też w wyniku relacji z osobami znaczącymi (Custers i Aarts, 2010). Innymi słowy, tzw. technika prymowania pozwala wpływać na dostępność mentalnej reprezentacji celu i obserwować – następujące w wyniku zwiększenia się owej dostępności – zmiany w zachowaniu i funkcjonowaniu poznawczym. Jednocześnie badane osoby nie mają świadomości, co istotnie kieruje ich działaniem. Jako prymy wykorzystywane są różne bodźce, np. kategorie społeczne, wzorce relacji interpersonalnych, a nawet zdjęcia zwierząt domowych (Moskowitz i in., 2004).

Niektóre badania prowadzone w tym paradygmacie wskazują jednak, że ludzie nie zawsze ulegają zastosowanej technice prymowania. Na przykład badanie, w których prymą była postać osoby znaczącej – ojca – potwierdziło, że tego rodzaju pryma zwiększyła wytrzymałość i skuteczność w rozwiązywaniu zadania wymagającego analitycznego rozumowania tylko w przypadku tych osób, które były blisko związane z ojcem, ceniącym analityczne rozumowanie (Shah, 2003). Z kolei Aarts wraz ze współpracownikami aktywizowali u badanych cel skłaniający do zarabiania pieniędzy i uzyskane przez nich wyniki potwierdziły, że efekt prymowania był szczególnie widoczny u tych badanych, którzy aktualnie mieli większe potrzeby finansowe (Aarts, Gollwitzer i Hassin, 2004). Rezultaty te sugerują, że wpływ prymowania na aktywizację celu jest moderowany przez subiektywną wartość celu. Ta wartość może zwiększać się, na przykład przez bieżące potrzeby, albo zmniejszać, kiedy cel jest prezentowany w negatywnym świetle (Custers, 2009). Badania prowadzone przez Custersa i Aartsa (2005) wykazały, że motywacja uczestników do zaangażowania się w działanie była wyższa, kiedy cele były prymowane razem z pozytywnymi słowami, niż kiedy były prymowane razem ze słowami neutralnymi lub bezsensownymi.

Zdaniem Custersa (2009), aby zrozumieć mechanizm, który sprawia, iż technika prymowania wyzwala działanie ukierunkowane na realizację celu poza udziałem świadomości, należy zwrócić uwagę na właściwości celów jako reprezentacji poznawczej. Custers sugeruje, że prymy wzbudzają działanie ukierunkowane na realizację celu bez udziału świadomej deliberacji lub intencji, ponieważ mentalna reprezentacja celu zawiera pozytywny afektywny komponent, który sygnalizuje, że prymowany cel jest stanem pożądanym. Procesy afektywne odgrywają zasadniczą rolę w procesach motywacyjnych, przebiegają szybko, bez angażowania świadomości. Jeżeli zatem reprezentacja celu zawiera komponent afektywny, odzwierciedlający wartość celu, informacja ta może zostać wykorzystana nieświadomie jako podstawa oceny prymowanego celu. Inaczej mówiąc, Custers wskazuje, że prymowanie nie tworzy celu, raczej powoduje, że wcześniej istniejąca reprezentacja celu przejmuje kontrolę nad zachowaniem. Jednocześnie autor sugeruje, że afektywny komponent poznawczej reprezentacji celu jest wynikiem zarówno wcześniejszej świadomej deliberacji nad wartością celu, jak i doświadczeń w jego osiągnięciu.

W konsekwencji ludzie mają możliwość, aby nieświadomie dokonać oceny, czy dany cel jest wartościowy i czy warto zainwestować wysiłek w działanie na jego rzecz. Rezultaty badań potwierdzają, że wpływ nieświadomych i świadomych nagród na efekty działania jest porównywalny, co więcej – towarzyszy im aktywizacja tych samych obszarów mózgu. Propozycja Custersa jest zbieżna z poglądem na rolę emocji w działaniu reprezentowanym przez Baumeistera i jego współpracowników (Baumeister, DeWall i Alquist, 2009; Baumeister, Vohs, DeWall i Zhang, 2007). Autorzy ci dowodzą, że emocje stymulują proces uczenia: pozwalają określić pozytywny *versus* negatywny charakter konsekwencji określonych zachowań, umożliwiają poznanie własnych preferencji i potrzeb, skłaniają do myślenia kontrfaktycznego, refleksji nad zachowaniem i zaistniałą sytuacją. W rezultacie przeżycia emocjonalne dają podstawę późniejszemu wartościowaniu – „przypominanie afektywne” stanowi podstawę podejmowania decyzji i formułowania zamiarów, a także doskonalenia działania, umożliwiając przewidywanie i planowanie. Doświadczenia emocjonalne związane z własną aktywnością pozwalają w przyszłości realnie odczuć wartość danego wyniku, co ma większą siłę motywacyjną niż abstrakcyjna ocena będąca konsekwencją kalkulacji wartości wyniku i prawdopodobieństwa jego osiągnięcia (*expectancy-value calculation*) (Singer i Salovey, 1996).

Przedstawione rezultaty badań oraz rozważań teoretycznych wydają się zbieżne z poglądem Jarymowicz (2008)

na związek procesów automatycznych i refleksyjnych z podmiotowością. Jarymowicz dowodzi, iż refleksyjne przesłanki zachowania mają wpływ na przebieg procesów automatycznych. W świetle zaprezentowanych koncepcji teoretycznych oraz wyników badań można uznać, że tego rodzaju stanowisko nie tyle jest, jak to określa Trzópek, „Chodzi o pewną bezradność badaczy, którzy na tym gruncie próbują się mierzyć z tradycyjnymi atrybutami podmiotu” (Trzópek, s. 134), ile raczej w pełni uzasadnioną konkluzją. Podmiotowość ujęta w takiej perspektywie nie musi łączyć się ze świadomym przebiegiem procesu regulacji działania, niemniej nadal wyraża się w zgodności celu z potrzebami, preferencjami czy wartościami jednostki. Cele odzwierciedlają bowiem pewne indywidualne zainteresowania, potrzeby, wartości, stanowią dla danej jednostki najważniejsze motywy jej działań. Być może zatem koncepcje teoretyczne oraz wyniki badań, na które powołuje się Trzópek, nie tyle skłaniają do zmiany definicji podmiotowości czy zarzucenia posługiwania się tą kategorią w psychologii, ile raczej wskazują na konieczność zmiany poglądu na temat przebiegu procesów samoregulacji i udział w nich Ja.

Pogląd na rolę Ja w procesie kontroli działania tradycyjnie wiąże się z założeniem o świadomym i wymagającym wysiłku przebiegu procesu regulacji (Hoyle, 2006). Na ogół również tak ujmowany proces kontroli działania ma charakter kontroli represyjnej i autorytarnej, która ma na celu pokonanie impulsów, pokus niejako wbrew „prawdziwym pragnieniom” jednostki (Vansteenkiste i Sheldon, 2006). W ostatnim czasie pojawiają się jednak liczne doniesienia z badań wskazujące, iż proces samoregulacji może przebiegać w oparciu o mechanizmy intuicyjne, nieświadome i może mieć charakter działania nie tylko zgodnego z celem (*goal maintenance*), ale również działania zgodnego z Ja (*self maintenance*) (Baumann i Kuhl, 2002; Koole, McCullough, Kuhl i Roelofsma, 2010; Kuhl i Quirin, 2011). Podstawę intuicyjnej regulacji stanowi ukryty (*implicit*) system reprezentacji, który dostarcza zintegrowanej wiedzy o Ja i otoczeniu (Koole i Jostmann, 2004).

System Ja a proces samoregulacji

We współczesnej psychologii coraz bardziej widoczne są zmiany w tradycyjnym podejściu psychologów do Ja. Z pewnością wiążą się one z nurtem badań nad pamięcią autobiograficzną i narracyjnym nurtem w psychologii osobowości (McAdams, 1995; Singer i Salovey, 1996). Badania te potwierdzają, iż indywidualne doświadczenia jednostki zapisywane są w pamięci autobiograficznej. Doświadczenia te obejmują zarówno dane „zimne”, deskryptywne, jak i dane „gorące”, nasycone afektywnie

(Maruszewski, 2005). Jednostka rozumie samą siebie i określa własną tożsamość poprzez pewne wyraziste, wysyczone afektem, osobiście ważne wspomnienia, określane przez Singera i jego współpracowników mianem wspomnień definiujących Ja (*self-defining memories*) (Moffitt i Singer, 1994; Singer i Salovey, 1993, 1996). Podobne podejście do zagadnienia poczucia własnej tożsamości reprezentuje narracyjny nurt w psychologii osobowości (McAdams, 1995).

Zmiana w sposobie podejścia do Ja wiąże się również z krytyką komputerowej metafory umysłu oraz pojawieniem się nurtu ucieleśniania umysłu (*embodied mind*). W ramach tego nurtu przyjmuje się, że umysł człowieka jest wytwarzany przez biologiczną materię, której nie można ograniczyć do mózgu czy też układu nerwowego, ale należy do niej włączyć całe ciało, *somę* (Schubert i Koole, 2009; Sotwin, 2010; Winkielmann i Niedenthal, 2009). Na przykład Schubert i Koole (2009) dowodzą wynikami swoich badań, iż procesy ucieleśnienia mają znaczenie również dla koncepcji Ja. Doświadczenie własnej osoby w różnych kontekstach włącza także doświadczanie własnego ciała i w rezultacie prowadzi do powstania ucieleśnionych, sensoryczno-motorycznych reprezentacji Ja. Wsparciem dla takiego kierunku myślenia są dane, jakich dostarcza neuronauka, w tym badania neurologa Damasio (1999) nad tzw. markerami somatycznymi.

Nowe podejście do pojęcia Ja oraz jego wpływu na procesy kontroli działania jest bardzo widoczne w ramach koncepcji proponowanej przez Kuhla i jego współpracowników (Kuhl, 1995; Kuhl, Kazen i Koole, 2006). Autor rozpatruje proces kontroli działania oraz mechanizmy odpowiedzialne za sprawność owego procesu w szerszym kontekście proponowanej przez siebie teorii interakcji systemów osobowościowych (*Personality Systems Interactions Theory*) (Kuhl, 1995). Podstawę samoregulacji stanowi „pamięć rozciąglą” (*extension memory*), będąca pewnego rodzaju pamięcią asocjacyjną. Stanowi ona ukryty system reprezentacji własnych potrzeb, preferencji, autobiograficznych doświadczeń, dostarczający zintegrowanej wiedzy o Ja i doświadczeniu (Baumann, Kaschel i Kuhl, 2005; Koole i Jostmann, 2004). Procesy samoregulacji opierają się na procesach intuicyjnych, nieuświadomianych i bazujących na ukrytych reprezentacjach zawartych w pamięci rozciąglą. Działanie zgodne z osobistymi celami wymaga równoległego i szybkiego przetwarzania dużej liczby złożonych informacji, co przekracza możliwości świadomego przetwarzania. Zatem to dostęp do pamięci rozciąglą ma rozstrzygające znaczenie zarówno dla holistycznego (zorientowanego na osobę), jak i sprawnego przebiegu procesu samoregulacji. Kuhl i Quirin dostrzegają dwojakiego rodzaju trudności w dostępie do pamięci

rozciąglą: wymagania i trudności, które prowadzą do obniżenia afektu pozytywnego, oraz niepowodzenia, frustracje i inne przykre zdarzenia, które z kolei nasilają afekt negatywny (Kuhl i Quirin, 2011). Wolicjonalna sprawność jest przez Kuhla i jego współpracowników łączona ze sprawnością w zakresie regulacji afektu. Różnice indywidualne w sile woli, określane jako tzw. orientacja na stan *versus* orientacja na działanie, w ujęciu Kuhla są zdeterminowane przez różnice w regulacji afektu.

Badania prowadzone przez współpracowników Kuhla w paradygmacie tzw. afektywnego poprzedzania potwierdzają jednocześnie, że procesy regulacji afektu związane z orientacją na stan *versus* na działanie mają charakter ukrytej (*implicit*), intuicyjnej regulacji (Koole i Jostmann, 2004). Ukryte procesy regulacji emocji zostały zdefiniowane przez Koole’a i Rothermunda (2011) jako procesy, które operują bez świadomego wglądu czy też jawnej intencji i są ukierunkowane na modyfikowanie jakości, intensywności oraz czasu trwania emocjonalnej odpowiedzi. Liczne badania dowodzą, że tego rodzaju regulacja, odbywająca się bez udziału świadomości, pozwala dostosować afekt do wymogów związanych z realizacją bieżących celów. Na przykład Koole i Fockenberg (2011) w serii trzech badań eksperymentalnych wykorzystujących afektywne poprzedzanie potwierdzili, że orientacja na działanie sprzyja plastycznej regulacji stanów emocjonalno-motywacyjnych, z kolei orientacja na stan wiąże się z trudnościami w tym zakresie. Osoby zorientowane na działanie wykazują w warunkach zewnętrznych wymagań swoisty opór wobec negatywnego primingu – ich czas reakcji na negatywne bodźce słowne, poprzedzone negatywnym primingiem, jest dłuższy niż czas reakcji osób zorientowanych na stan. W przypadku pozytywnego primingu, osoby zorientowane na działanie ujawniają szybszy czas reakcji na afektywnie spójne bodźce słowne niż w przypadku słów niespójnych afektywnie. Osoby zorientowane na działanie wykazują niejawną tendencję w zakresie regulacji afektu wyłącznie w warunkach, które takiej regulacji wymagają – w warunkach zewnętrznych wymagań, i owa regulacja w takich warunkach dotyczy wybiórczo neutralizacji afektu negatywnego. Wyniki tych badań potwierdzają zatem, że niejawną procesy regulacji afektu ściśle wiążą się z wolicjonalną kontrolą działania. Jest to kolejny dowód na wspomagające realizację celów jednostki działanie procesów nieświadomych. Co więcej, badania Kuhla i jego współpracowników potwierdzają, że im większe poczucie autodeterminacji, tym większa sprawność w zakresie intuicyjnej regulacji afektu (Koole i in., 2010; Kuhl i Quirin, 2011).

Kuhl zwraca uwagę na konieczność analizy działania jednostki w szerszym kontekście, uwzględniającym nie

tylko siłę woli czy też sprawność mechanizmów kontroli działania, lecz także charakter regulacji, determinowany przez stopień zgodności realizowanych standardów z Ja. Działanie, które pozostaje w zgodzie z własnym Ja, a nie tylko w zgodzie z wyznaczonym celem, charakteryzuje się większą skutecznością i wytrwałością. Taki sposób działania jest charakterystyczny dla osób zorientowanych na działanie, które w porównaniu z osobami zorientowanymi na stan uzyskują znacznie wyższe wyniki w zakresie wytrwałości i skuteczności, co zostało potwierdzone na podstawie badań uwzględniających takie dziedziny, jak poprawa zdrowia (Fuhrmann i Kuhl, 1998), sport (Beckmann i Kellmann, 2004), edukacja (Baumann i Kuhl, 2005; Kaschel i Kuhl, 2004), racjonalne zachowania konsumenckie (Bagozzi, Baumgartner i Yi, 1992), zarządzanie (Dieffendorf, Hall, Lord i Streat, 2000; Kuhl, Kazen i Koole, 2006). Tym samym wolicjonalna sprawność (*volitional efficiency*) stanowi konsekwencję regulacji holistycznie zorientowanej na osobę (*self maintenance*), którą inaczej można określić mianem regulacji podmiotowej.

Podsumowanie

Podmiotowość, która wyraża się w poczuciu sprawstwa i kontroli, uznawana jest za istotny czynnik decydujący o możliwościach adaptacji. Głębsze zrozumienie zagadnienia sprawczości wymaga jednak przyjęcia innej niż wyłącznie fenomenologiczna perspektywy. Dlatego w latach 90. XX w. psycholodzy w większym stopniu zainteresowali się nie tyle przekonaniem jednostki na temat możliwości wywierania wpływu, sprawstwa, ile jej realnymi możliwościami kontroli działania (Kofta i in., 1998). Warunkiem tak ujętej podmiotowości i woli nie jest indeterminizm. Dzięki zdolnościom do kontroli działania i możliwościom w zakresie samoregulacji ludzie tworzą swoje okoliczności życiowe, a nie tylko są przez nie ograniczani, determinowani (Bandura, 2008).

Pogląd, zgodnie z którym człowiek jest aktywnym podmiotem, jako dominujący w nurcie poznania społecznego wpłynął na sposób rozumienia istoty motywowanego poznania, w tym relacji między systemami motywacji i poznania. W konsekwencji przekonanie, iż poznanie społeczne jest „gorące”, a działający człowiek jest „motywowanym taktikiem” wyznaczyło sposób interpretacji rezultatów badań prowadzonych przez psychologów społecznych (Kofta, 2005; Kossowska i in., 2009). Wyniki eksperymentów dowodzących udziału procesów nieświadomych w regulacji działania ukierunkowanego na realizację celu z pewnością stanowią pewnego rodzaju wyzwanie dla ontologicznego statusu podmiotu. Proponowane modele wyjaśniające, w jaki sposób działa nieświadoma

wola, zdają się jednak stwarzać szanse obrony podmiotowości jako związanej z wyborem celu czy też zgodnością realizowanych celów z Ja – systemem wartości, potrzebami, zainteresowaniami i jednocześnie niekoniecznie wyrażającej się w świadomym przebiegu samego procesu regulacji działania.

Tym samym można uznać, że współcześni psycholodzy ustosunkowują się do rezultatów badań na temat roli procesów nieświadomych nie tylko podważając podmiotowość, ale również jej broniąc. Warto jednak wskazać inną niż tylko obrona podmiotowości możliwość konstruowania badań nad wpływem procesów nieświadomych. Być może właściwsze byłoby podejście, które w latach 90., jak pisze Lewicka (1998), skłoniło psychologów do przejścia od oceny stopnia racjonalności człowieka do prób wyjaśnienia, jaką rolę gra czy też czemu służy specyficzna tendencyjność w zbieraniu danych, formułowaniu wniosków, podejmowaniu decyzji. Zatem może i w tym przypadku zamiast oceniać, w jakim stopniu dane pochodzące z badań eksperymentalnych przeczą koncepcji człowieka jako aktywnego podmiotu, należałoby skoncentrować się na próbach wyjaśnienia na przykład tego, jaka relacja zachodzi między świadomymi i nieświadomymi procesami ukierunkowanymi na realizację celu. Badania potwierdzają, że zarówno świadome, jak i nieświadome procesy pozwalają na skuteczną, plastycznie dostosowującą się do wymagań bieżącej sytuacji regulację działania. Natomiast na razie w niewielkim stopniu znany jest mechanizm, za którego pośrednictwem regulacja ta się odbywa (Custers i Aarts, 2010). Podstawę nieświadomego dążenia do celów wydaje się stanowić będące konsekwencją procesów uczenia skojarzenie między celem a pozytywnym afektem (Custers, 2009). Chociaż mechanizm ten może być adaptacyjny, skłaniając do dążenia do celów, które w przeszłości pozwalały osiągać pożądany stan, łatwo sobie wyobrazić, że w pewnych okolicznościach może on stwarzać problemy, skłaniając np. do dążenia do celów niezgodnych z bieżącymi zadaniami. Dokładne zrozumienie mechanizmu nieświadomej woli stwarza zatem szanse pełniejszego wyjaśnienia problemów z kontrolą działania, jakich na co dzień doświadczają ludzie.

O ile psycholodzy niechętnie wypowiadają się na temat wolnej woli, czy też wręcz uchylają się od odpowiedzi na pytanie czy wolna wola istnieje, o tyle problem kontroli działania stanowi istotne zagadnienie zarówno dla psychologów prowadzących badania, jak i dla psychologów praktyków, do których zwracają się po pomoc ludzie, chcący odzyskać kontrolę nad własnym zachowaniem. Kiedy problem podmiotowości i woli ujmiemy w kontekście mechanizmów zaangażowanych w kontrolę działania, to wówczas badania na temat wpływu

nieświadomych procesów dają szansę przyjrzenia się owym mechanizmom z nowej perspektywy.

LITERATURA CYTOWANA

- Aarts, H., Gollwitzer, P. M., Hassin, R. R. (2004). Goal contagion: Perceiving is for pursuing. *Journal of Personality and Social Psychology*, 87, 23–37.
- Baer, J. (2008). Free will requires determinism. W: J. Baer, J. C. Kaufman, R. F. Baumeister (red.), *Are we free? Psychology and free will* (s. 304–310). Oxford: Oxford University Press.
- Bagozzi, R. P., Baumgartner, H., Yi, Y. (1992). State versus action orientation and the theory of reasoned action: An application to coupon usage. *Journal of Consumer Research*, 18, 505–518.
- Bandura, A. (2008). Reconstruct of “free will” from the agentic perspective of social cognitive theory. W: J. Baer, J. C. Kaufman, R. F. Baumeister (red.), *Are we free? Psychology and free will* (s. 86–127). Oxford: Oxford University Press.
- Bargh, J. A. (2008). Free will is un-natural. W: J. Baer, J. C. Kaufman, R. F. Baumeister (red.), *Are we free? Psychology and free will* (s. 128–154). Oxford: Oxford University Press.
- Baumann, N., Kaschel, R., Kuhl, J. (2005). Striving for unwanted goals: Stress-depend discrepancies between explicit and implicit achievement motives reduce subjective well-being and increase psychosomatic symptoms. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 781–799.
- Baumann, N., Kuhl, J. (2002). Intuition, affect, and personality: Unconscious coherence judgments and self-regulation of negative affect. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83, 1213–1223.
- Baumann, N., Kuhl, J. (2005). How to resist temptation: The effects of external control versus autonomy. *Journal of Personality*, 73, 444–472.
- Baumeister, R. F. (2008). Free will, consciousness, and cultural animals. W: J. Baer, J. C. Kaufman, R. F. Baumeister (red.), *Are we free? Psychology and free will* (s. 65–85). Oxford: Oxford University Press.
- Baumeister, R. F., DeWall, C. N., Vohs, K. D., Alquist, J. L. (2009). Does emotion cause behavior (apart from making people do stupid, destructive things)? W: Ch. R. Agnew, D. E. Carlston, G. Graziano, J. R. Kelly (red.), *Then a miracle occurs: Focusing on behavior in social psychological theory and research* (s. 119–136). New York: Oxford University Press.
- Baumeister, R. F., Masicampo, E. J., DeWall, C. N. (2009). Prosocial benefits of feeling free: Disbelief in free will increases aggression and reduces helpfulness. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 35, 260–268.
- Baumeister, R. F., Masicampo, E. J., Vohs, K. D. (2011). Do conscious thoughts cause behavior? *Annual Review of Psychology*, 62, 331–362.
- Baumeister, R. F., Sparks, E. A., Stillman, T. F., Vohs, K. D. (2008). Free will in consumer behavior: Self-control, ego depletion, and choice. *Journal of Consumer Psychology*, 18 (1), 4–13.
- Baumeister, R. F., Vohs, K. D., DeWall, C. N., Zhang, L. (2007). How emotion shapes behavior: Feedback, anticipation, and reflection, rather than direct causation. *Personality and Social Psychology Review*, 11, 167–203.
- Beckmann, J., Kellmann, M. (2004). Self-regulation and recovery: Approaching an understanding of the process of recovery from stress. *Psychological Reports*, 95, 1135–1153.
- Brzeziński, J. M. (2007). Czy psychologii, a psychologii w Polsce w szczególności, coś zagraża? *Roczniki Psychologiczne*, 10 (1), 173–180.
- Carver, Ch. S. (2004). Self-regulation of action and affect. W: R. F. Baumeister, K. D. Vohs (red.), *Handbook of self-regulation. Research, theory, and applications* (s. 13–39). New York: The Guilford Press.
- Custers, R. (2009). How does unconscious know what we want? The role of affect in goal representations. W: G. B. Moskowitz, I. H. Grant (red.), *The psychology of goals* (s. 179–202). New York: The Guilford Press.
- Custers, R., Aarts, H. (2005). Positive affect as implicit motivator: On the nonconscious operation of behavioral goals. *Journal of Personality and Social Psychology*, 89, 129–142.
- Custers, R., Aarts, H. (2010). The unconscious will: How the pursuit of goals operates outside of conscious awareness. *Science*, 47, 47–50.
- Damasio, A. R. (1999). *Błąd Kartezjusza. Emocje, rozum i ludzki mózg*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Dieffendorf, J. M., Hall, R. J., Lord, R. G., Streat, M. L. (2000). Action-state orientation: Construct validity of a revised measure and its relationship to work-related variables. *Journal of Applied Psychology*, 85, 250–263.
- Dweck, C. S., Molden, D. C. (2008). Self-theories: The construction of free will. W: J. Baer, J. C. Kaufman, R. F. Baumeister (red.), *Are we free? Psychology and free will* (s. 44–64). Oxford: Oxford University Press.
- Fuhrmann, A., Kuhl, J. (1998). Maintaining a healthy diet: Effects of personality and self-reward versus self-punishment on commitment to and enactment of self-chosen and assigned goals. *Psychology and Health*, 13, 651–686.
- Gollwitzer, P. M. (1996). The volitional benefits of planning. W: P. M. Gollwitzer, J. A. Bargh (red.), *The psychology of action: Linking cognition and motivation to behavior* (s. 287–312). New York: The Guilford Press.
- Gollwitzer, P. M., Fujita, K., Oettingen, G. (2004). Planning and the implementation of goals. W: R. F. Baumeister, K. D. Vohs (red.), *Handbook of self-regulation. Research, theory, and applications* (s. 211–228). New York: The Guilford Press.
- Harris, J. (1998). *Geny czy wychowanie. Co wyrośnie z naszych dzieci i dlaczego*. Warszawa: Wydawnictwo Santorski i S-ka.
- Higgins, E. T. (1989). Self-discrepancy theory: What patterns of self-beliefs cause people to suffer. *Advances in Experimental Social Psychology*, 22, 93–136.
- Hoyle, R. H. (2006). Personality and self-regulation: Trait and information-processing perspectives. *Journal of Personality*, 74, 1507–1525.

- Jarymowicz, M. (2008). *Psychologiczne podstawy podmiotowości*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kadzikowska-Wrzosek, R. (2010). Wolna wola w świetle badań współczesnej psychologii nad procesami samoregulacji i samokontroli. *Psychologia Społeczna*, 4 (15), 330–344.
- Kadzikowska-Wrzosek, R. (2011). Subiektywna ocena postępu w realizacji celu. Wpływ implementacji intencji i różnic indywidualnych w sposobie formułowania celów oraz sile woli. *Psychologia Społeczna*, 1 (16), 49–66.
- Kaschel, R., Kuhl, J. (2004). Motivational counseling in an extended functional context: Personality systems interaction theory and assessment. W: W. M. Cox, E. Klinger (red.), *Motivational counseling: Motivating people for change* (s. 99–119). Sussex: Wiley.
- Kofta, M. (2005). Kilka uwag o naturze i ewolucji nurtu poznania społecznego. W: M. Kossowska, M. Śmieja, S. Śpiwak (red.), *Społeczne ścieżki poznania* (s. 215–231). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Kofta, M., Weary, G., Sędek, G. (red.) (1998). *Personal control in action: Cognitive and motivational mechanisms*. New York: Plenum.
- Kolańczyk, A. (2009). Procesy świadome a automatyzmy w poznaniu społecznym. W: M. Kossowska, M. Kofta (red.), *Psychologia poznania społecznego* (s. 31–57). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Koole, S. L., Fockenberg, D. A. (2011). Implicit emotion regulation under demanding conditions: The moderating role of action versus state orientation. *Cognition and Emotion*, 25, 440–452.
- Koole, S. L., Jostmann, N. B. (2004). Getting a grip on your feelings: Effects of action orientation and external demands on intuitive affect regulation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 87 (6), 974–990.
- Koole, S. L., McCullough, M. L., Kuhl, J., Roelofsma, P. H. M. P. (2010). Why religion's burdens are light: From religiosity to implicit self-regulation. *Personality and Social Psychology Review*, 14, 95–107.
- Koole, S. L., Rothermund, K. (2011). I feel better but I don't know why. *Cognition and Emotion*, 25, 389–399.
- Kossowska, M., Doliński, D., Chmiel, M. (2009). Motywowane poznanie społeczne. W: M. Kossowska, M. Kofta (red.), *Psychologia poznania społecznego* (s. 11–30). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kuhl, J. (1995). A theory of action versus state orientations. W: J. Kuhl, J. Beckmann (red.), *Volition and personality* (s. 47–59). Seattle: Hogrefe and Huber.
- Kuhl, J., Kazen, M. (1999). Volitional facilitation of difficult intentions: Joint activation of intention memory and positive affect removes Stroop interference. *Journal of Experimental Psychology: General*, 128, 382–399.
- Kuhl, J., Kazen, M., Koole, S. L. (2006). Putting self-regulation theory into practice: A user's manual. *Applied Psychology: An International Review*, 55, 408–418.
- Kuhl, J., Quirin, M. (2011). Seven steps toward freedom and two ways to lose it. Overcoming limitations of intentionality through self-confrontational coping with stress. *Social Psychology*, 42 (1), 74–84.
- Lewicka, M. (1998). Confirmation bias: Cognitive error or adaptive strategy of action control? W: M. Kofta, G. Weary, G. Sędek (red.), *Personal control in action: Cognitive and motivational mechanisms* (s. 233–258). New York: Plenum.
- Maruszewski, T. (2005). *Pamięć autobiograficzna*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- McAdams, D. P. (1995). What do we know when we know a person. *Journal of Personality*, 63, 365–396.
- Miller, G. A. (1986). Interview. W: B. J. Baars (red.), *The cognitive revolution in psychology* (s. 200–223). New York: The Guilford Press.
- Moffitt, K. H., Singer, J. A. (1994). Continuity in the life-story: Self-defining memories, affect, and approach/avoidance personal strivings. *Journal of Personality*, 62, 21–43.
- Moskowitz, G. B., Li, P., Kirk, E. R. (2004). The implicit volition model: On the preconscious regulation of temporarily adopted goals. *Advances in Experimental Social Psychology*, 36, 317–413.
- Myers, D. G. (2008). Determined and free. W: J. Baer, J. C. Kaufman, R. F. Baumeister (red.), *Are we free? Psychology and free will* (s. 32–43). Oxford: Oxford University Press.
- Nahmias, E. (2002). When consciousness matters: Critical review of Daniel Wegner's the illusion of conscious will. *Philosophical Psychology*, 15 (4), 527–541.
- Neckar, J. (2008). Świadomość i wola. Czy świadomość jest niezbędnym atrybutem samokontroli. W: A. Niedźwieńska (red.), *Samoregulacja w poznaniu i działaniu* (s. 53–72). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Nix, G., Ryan, R. M., Manly, J. B., Deci, E. L. (1999). Revitalization through self regulation: The effects of autonomous versus controlled motivation on happiness and vitality. *Journal of Experimental Social Psychology*, 35, 266–284.
- Plomin, R., DeFries, J. C., McClearn, G. E., McGuffin, P. (2001). *Genetyka zachowania*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Rakos, R. F., Laurene, K. R., Skal, S., Slane, S. (2008). Belief in free will: Measurement and conceptualization innovations. *Behavior and Social Issues*, 17, 20–39.
- Roediger, H. L. III, Goode, M. K., Zaromb, F. M. (2008). Free will and the control of action. W: J. Baer, J. C. Kaufman, R. F. Baumeister (red.), *Are we free? Psychology and free will* (s. 205–225). Oxford: Oxford University Press.
- Ryan, R. M., Deci, E. L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist*, 55, 68–78.
- Ryan, R. M., Deci, E. L. (2004). Autonomy is no illusion. Self-Determination Theory and the empirical study of authenticity, awareness, and will. W: J. Greenberg, S. L. Koole, T. Pyszczynski (red.), *Handbook of experimental existential psychology* (s. 449–479). New York: The Guilford Press.
- Ryan, R. M., Deci, E. L. (2006). Self-regulation and the problem of human autonomy: Does psychology need choice, self-

- determination and will? *Journal of Personality*, 74, 1557–1585.
- Ryan, R. M., Deci, E. L. (2008). From ego depletion to vitality: Theory and findings concerning the facilitation of energy available to the self. *Social and Personality Psychology*, 2, 702–717.
- Schubert, T. W., Koole, S. L. (2009). The embodied self: Making a fist enhances men's power related self-conceptions. *Journal of Experimental Social Psychology*, 45, 828–834.
- Shah, J. Y. (2003). Automatic for the people: How representations of significant others implicitly affect goal pursuit. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84, 661–681.
- Singer, J. A., Salovey, P. (1993). *The remembered self: Emotion and memory in affect*. New York: Free Press.
- Singer, J. A., Salovey, P. (1996). Motivated memory: Self-defining memories, goals, and affect regulation. W: L. L. Martin, A. Tesser (red.), *Striving and feeling. Interactions among goals, affect, and self-regulation* (s. 229–250). New York: Lawrence Erlbaum Associates.
- Sotwin, W. (2010). *Jak działa wola, czyli dynamika umysłu*. Warszawa: Wydawnictwo SWPS Academica.
- Stillman, T. F., Baumeister, R. F., Vohs, K. D., Lambert, N. M., Fincham, F. D., Brewer, L. E. (2010). Personal philosophy and personnel achievement: Belief in free will predicts better job performance. *Social Psychological and Personality Science*, 1, 43–50.
- Vansteenkiste, M., Sheldon, K. M. (2006). There's nothing more practical than a good theory: Integrating motivational inter-viewing and self-determination theory. *British Journal of Clinical Psychology*, 45, 63–82.
- Vohs, K. D., Schooler, J. W. (2008). The value of believing in free will: Encouraging a belief in determinism increases cheating. *Psychological Science*, 19 (1), 49–54.
- Wegner, D. M. (2003). The mind's best trick: How we experience conscious will. *Trends in Cognitive Sciences*, 7, 65–69.
- Wegner, D. M. (2004). Precise of the illusion of conscious will. *Behavioral and Brain Sciences*, 27, 649–692.
- Wegner, D. M. (2008). Self is magic. W: J. Baer, J. C. Kaufman, R. F. Baumeister (red.), *Are we free? Psychology and free will* (s. 226–247). Oxford: Oxford University Press.
- Winkielmann, P., Niedenthal, P. M. (2009). Ucieleśniony emocjonalny umysł społeczny. W: M. Kossowska, M. Kofta (red.), *Psychologia poznania społecznego* (s. 83–101). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Załoski, W. (2010). Wolność jako warunek odpowiedzialności. W: W. Załoski, J. Stelmach, B. Brożek, M. Soniewicka (red.), *Paradoksy bioetyki prawniczej* (s. 56–69). Warszawa: Wolters Kluwer.
- Zuckermann, M. (2003). Dobre i złe humory: biochemiczne podłoże osobowości i jej zaburzeń. W: M. Marszał-Wiśniewska, T. Klonowicz, M. Fajkowska-Stanik (red.), *Psychologia różnic indywidualnych. Wybrane zagadnienia* (s. 71–85). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

Determinism, “unconscious volition” and subjectivity

Romana Kadzikowska-Wrzosek

Warsaw School of Social Sciences and Humanities, Faculty in Sopot

Abstract

The article comments on the issue of agency in contemporary psychology introduced by Joanna Trzópek in the key article. In my commentary I contend that a valid definition of free will in psychology should derive from the philosophical tradition known as compatibilism. I discuss the issue of agency as related to the problem of consciousness. I cite results that show that a goal pursuit can also operate on an unconscious level. In conclusion, I suggest to shift the focus of interest from the issue of whether the unconscious nature of regulation precludes subjectivity to identification of mechanisms through which unconscious and conscious processes may insert their effects on human action.

Key words: agent, determinism, compatibilism, social cognition, action control, unconscious processes

Złożono: 28.10.2011

Zaakceptowano do druku: 4.08.2012